

نقش شیخ مفید در توسعه فرهنگ و تمدن اسلامی

آزاده حسینی^۱

سمیه هاشم زاده^۲

چکیده

تاریخ شیعه سرشار از افتخارهای بسیار و تحولات چشمگیری است که به دست عالمان متعهد و فرزندان اندیشمند پدید آمده است. در میان خیل مرزداران حریم معرفت و شریعت، شیخ مفید جایگاه خاصی دارد که او را از هر نظر از دیگران ممتاز می‌گرداند. شناخت زندگی او به هر انسان معتقد و صاحب غیرت دینی کمک می‌کند تا بتواند از حریم دین و مذهب به درستی و با اقتدار، دفاعی آگاهانه و معقول داشته باشد. هر کسی کم‌ترین مطالعه‌ای در مذهب شیعه داشته باشد به نقش محوری او در اعتلای اسم و رسم شیعه پی خواهد برد. شیخ مفید در عصری پرتلهاب و دورانی پراضطراب زندگی می‌کرد که بحث‌ها، مناظرات، جدال‌ها و گفتگوهای اعتقادی بسیار رایج بود، باب بحث و گفتگو با مخالفان شیعه را باز کرد و با تسلطی که به علوم مختلف از قبیل: کلام، فقه، اصول و تفسیر داشت، از مذهب تشیع دفاع و حمایت کرد و به شبهات موجود پاسخ گفت. در نوشتار حاضر ضمن بیان گوشه‌هایی از زندگینامه شیخ مفید، به نقش ایشان در تثبیت و ترویج مکتب تشیع اشاره شد. از جمله فعالیت‌های مهم ایشان در تثبیت و ترویج فرهنگ و تمدن اسلامی عبارتند از: تألیف آثار و متون علمی تأثیرگذار؛ تربیت شاگردان مکتب تشیع؛ ایجاد کتابخانه‌ها و مراکز علمی؛ مرآده و مناظره با مخالفان؛ تعامل با حاکمیت سیاسی؛ مقابله با اندیشه‌های انحرافی و فرق درون‌شیعی.

کلمات کلیدی: شیخ مفید، فرهنگ و تمدن اسلامی، مذهب تشیع

نقش شیخ مفید در توسعه فرهنگ و تمدن

^۱دانش پژوه مقطع کارشناسی رشته ی علوم تربیتی مجتمع آموزش عالی اصفهان

^۲استاد گروه مبانی اندیشه ی اسلامی مجتمع آموزش عالی اصفهان

مقدمه

یکی از این عالمان عامل و دانشمندان مخلص که افکار و آثار جاویدش تا قیام قیامت به ما و نسل های آینده نور می دهد، «محمد بن محمد بن نعمان بغدادی عکبری» معروف به «ابن معلم» و «شیخ مفید» است.

وی متکلمی توانا و فقیهی محقق و از پیشتازان علم کلام و حدیث و از رجال نامی شیعه است که چون کوبی درخشان در آسمان فقهات و روایت طلوع کرد و برای همیشه پرفروغ خواهد ماند. این فقیه و متکلم جلیل القدر و خدمتگزار مکتب مقدس اهل بیت علیهم السلام در روز یازدهم ذی قعدة سال ۳۳۶ یا ۳۳۸ ه ق. در قریه «سویقه ابن بصری» از توابع «عکبری» در ده فرسنگی شمال بغداد، نزدیک شهر «دجیل» در یک خانواده اصیل و عمیق در مذهب تشیع - که زندگی آنان مالمال از عشق به اهل بیت علیهم السلام بود - به دنیا آمد^(۱). از او ان کودکی همراه پدر به بغداد رفت و فراگیری علم و دانش را با یاد خدا آغاز کرد. شور و عشق فراوان به تحصیل، نشاط و علاقه بسیار به مطالعه، کار را بدانجا رسانید که در پنج سالگی برای او از «ابن ابی الیاس» اجازه روایت گرفتند! وقتی هفت سال و چند ماه از عمر شریفش گذشته بود، از «ابن سماک» روایت نقل کرد. وی فرزانه ای تلاشگر گردید به طوری که پیش از سن دوازده سالگی از برخی محدثان اخذ روایت کرد و از استاد خویش «شیخ صدوق» قبل از بیست سالگی حدیث شنید^(۲).

همت بلند، تلاش بسیار و ایمان قوی، همه دست به هم داد و شیخ مفید (ره) را انسانی فهیم و عالمی هوشمند ساخت.

او در صدد بود تا آموزش و تعلیم و تربیت شاگردان را از کودکی آغاز کند و در این راستا استعدادهای شگرف و درخشان را شناسایی نماید. جاذبه فوق العاده و پشتکار چشمگیر وی بدانجا انجامید که شاگردان بسیاری زانوی تعلم به محضرش زدند و هر روز از سرچشمه علم و دانش او بهره ها بردند. این معلم انسان دوست، به پدر و مادر کودکان مستعد و علاقمند به تحصیل - که در فقر و ناداری به سر می بردند - پول می داد تا با رضایت آنان فرزندانشان کسب علم کنند و دغدغه خاطری برای خانواده خویش نداشته باشند. ظرافت برخورد و تلاش گسترده شیخ، برکت بسیاری به حوزه تعلیم و تربیت او بخشید و از سوی دیگر آثار وی را چون مشعلی فروزان، روشن و نورانی ساخت^(۳).

سکاندار حرکت شیعه

وی از شخصیت های بزرگی است که ارباب تراجم و دانشمندان رجال شناس به طور عموم او را ستوده و خدمات او را به عالم شیعه متذکر شده اند و این خود بزرگترین دلیل بر خدمتگزاری او به ساحت مقدس ائمه دین علیهم السلام است.

السلام و نوامیس مقدس این آیین است و از آنجایی که سیاست کلی خلفای بنی عباس در دوران های مختلف نسبت به شیعه یک سیاست خشن و سختی بود، سعی می کردند با انواع مختلف آزار و شکنجه و نشر اکاذیب و جعل اخبار و نسبت دادن آنها به ائمه اطهار علیهم السلام، مذهب شیعه را آلوده سازند و میان آنان و عقایدشان تفرقه ایجاد کنند، اما با گذشت زمان و تضعیف دولت مرکزی بنی عباس و با روی کار آمدن دولت های استقلال طلب شیعه همچون فاطمیین، صفاریان و طاهریان، شیعه از یک آزادی کامل برخوردار گردید و این وضع موجب شد که به فعالیت های وسیعی مشغول شوند و انجمن ها و حوزه های علمی را تشکیل بدهند و کتاب های علمی و مذهبی را تالیف کنند، ولی علمای اهل تسنن که با آزادی سیاسی شیعه^۲ وضع خود را در خطر می دیدند، ساکت ننشسته و شروع به تبلیغات دامنه داری بر علیه مذهب شیعه نموده و در علم کلام، اصول و استدلالات فقهی پیشرفت وسیعی کنند، لذا جهان تشیع به دانشمندانی نیازمند بود که بتوانند از مذهب شیعه دفاع کنند و پاسخگوی شبهات و ایرادات آنها باشند .

شیخ مفید که خود از محدثین عالی قدر شیعه بود، برای حفظ و صیانت این مذهب، مکتب بحث و استدلال را گشود و در سن ۴۰ سالگی ریاست شیعیان را در فقه و کلام و حدیث بر دوش گرفت و برای آشنا ساختن شیعه به روش استدلالی سایر فرقه های اسلامی، زحمات زیادی را متحمل شد و در عصری پرالتهاب و دورانی پراضطراب که بحث ها، مناظرات، جدالها و گفتگوهای بسیاری ایج بود، سکانداری حرکت شیعه را بر عهده گرفت .

او پس از شرکت در مجامع عمومی بغداد، راه و روش استدلال را فرا گرفت و تسلط کاملی بر مسائل اصولی و کلامی پیدا کرد، بنابراین دست به کار تهذیب فقه شیعه شد و سبک تازه ای که در واقع مکمل همان سبک سابق بود، در پیش گرفت و طریقه استنباط و استخراج احکام را از روی ادله شرعی به شاگردان خویش آموخت^(۴) و علم اصول فقه را - که در استنباط احکام مورد نیاز بود - به صورت دلپذیر و جامعی درآورد و مسائل متفرقه آن را جمع آوری کرده و به طور دقیق و مشروح تجزیه و تحلیل کرد و با رنج زیادی که در این راه متحمل شد، قواعد اصولی را مرتب ساخت و کتاب کوچکی که مشتمل بر تمام مباحث علم اصول بود، تصنیف کرد .

سرآمد فن مناظره

چیزی که به زندگانی شیخ جلوه تازه ای بخشیده، قدرت مناظره او بود . شیخ در مجال مناظره از استحضار عجیبی برخوردار بود و پیوسته انگشت روی نقاط ضعف سخن طرف مقابل می گذاشت و اگر همه مناظرات شیخ

در جایی گرد آید، عظمت او روشن تر می گردد. هرچند شاگرد بزرگ او مرحوم «سید مرتضی» قسمتی از مناظرات او را در کتابی به نام «العیون» گردآورده و در زمان ما چاپ شده است.

در قدرت جدل و مناظره او همین بس که مخالفان شیخ می گفتند: او توانایی آن را دارد که ثابت کند این ستون از نقره است درحالی که از سنگ باشد. به طور مسلم این سخن از باب مثل گفته شده و حکایت از توان و قدرت او در مناظره دارد^(۵).

نقل می شود که وی تمامی کتابهای مخالفان را حفظ نمود و به خاطر سپرد و بدینسان توانست شبهه های آنان را پاسخ بگوید. همچنین در خانه شیخ مجلس بحثی برپا می شد که اکثر علما از مذاهب مختلف در آن شرکت می کردند و مفید با تمامی آنان به بحث می پرداخت. نمونه هایی از این مناظرات را در کتاب با ارزش «الفصول المختارة» می بینیم که در آنها اوج مرتبت و ژرفایی اندیشه و تیزهوشی و لطافت فکر ایشان به روشنی جلوه گر است^(۶).

مکتب شیخ مفید

عصر شیخ مفید، عصر شکوفایی تمدن اسلامی بوده و کاروان علم و دانش افق ها را می شکافت و پیش می رفت و جز مراکز اسلامی هیچ نقطه ای از نقاط جهان مهد علم و دانش نبود و آثار تمدن از همه جا دست و پای خود را جمع کرده و به این نقطه سرازیر گردیده بود. هنوز صلیبیان در فکر حمله به شرق نبوده و نیز ثنویان (مغول) در فکر هجوم به تمدن اسلامی نبودند. در چنین شرایطی که جامعه اسلامی از نعمت امنیت خارجی برخوردار بوده و هر روز دامنه علم گسترش می یافت. کافی است بدانیم که در پیشرفت علوم، کم تر قرنی مانند قرن چهارم و پنجم اسلامی یافت می شود.

فرقه معتزله که عقل گرا بودند، پس از روی کار آمدن «أل بویه» که خود شیعه و عقل گرا بودند، بار دیگر رشد کرده و در مقابل اهل حدیث و سلفی ها به وجود آمد و در عین حال همان گروه که مورد حمایت آل بویه نیز بودند، با شیعه ناسازگاری های فراوانی داشتند^(۷).

علم کلام و اصول فقه در میان دانشمندان اهل تسنن رونقی به سزا یافته بود. فقها و متکلمین بسیاری از اطراف بلاد اسلامی در بغداد گرد آمده و در رشته های گوناگون علمی به خصوص اصول عقاید و دیگر علوم و فنون متداول، مشغول بحث و جدل بودند. هرچند علم کلام پیش از شیخ مفید در میان شیعیان سابقه داشت، ولی به علت محدودیتی که در کار شیعیان وجود داشت، این موضوع از مرحله تالیف و تصنیف و متون کتابها و جنبه های خصوصی تجاوز نمی کرد.

پیش از «شیخ مفید»، استاد او، «شیخ صدوق» رئیس علمی و دینی شیعیان وقت، سبک ساده ای در تصنیف و تالیف به وجود آورده و آن را مبنای کار خود قرار داده بود. شیخ صدوق در فقه و اصول عقاید با استفاده از آیات صریح قرآنی و متن روایات پیامبر صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام بهره می گرفت و کتاب می نوشت و به همان شیوه نیز فتوی می داد. از یک نظر سبک ساده شیخ صدوق و طریقه بی آرایش او در بیان احکام و عقاید که از الفاظبافی و عبارت پردازی های متکلمین و اصولیان عصر به کلی پیراسته بود، بسیار خوب و مطلوب می نمود، ولی از نظر دیگر چون ادامه آن وضع با سیر و پیشرفت اهل تسنن در علوم نامبرده و کوتاهی شیعه در این باره ممکن بود رکودی در کارشان پدید آورد؛ لذا لزوم یک تحول اساسی در سبک استدلال و نگارش علوم و فنون اسلامی شیعه به خوبی احساس می شد؛ به خصوص اهل سنت از این لحاظ با دیده حقارت به آنان می نگریستند و این کمبودها را به رخ آنان می کشیدند. بنابراین شیخ مفید در ابداع و تعمیم و توسعه این مکتب کوشید و با استفاده از مبانی علم کلام و اصول فقه، راه بحث و استدلال را بر روی شیعیان گشود و اصول فقه را به صورت دلپذیری درآورد و ابواب آن را با دقت مورد تجزیه و تحلیل قرار داد و از پراکندگی بیرون آورد و هر موضوعی از آن را در محل خود جای داد و بدین وسیله، راه استفاده از احکام را روشن ساخت و از این راه نه تنها شیعیان را با روش استدلالی سایر مسلمین آشنا نمود، بلکه از زمان وی تاکنون تمام دانشمندان شیعه بی واسطه یا با واسطه از مکتب او استفاده کرده اند^(۸).

ولایت فقیه از دیدگاه شیخ مفید

نخستین فقیه‌ای که به نظام ولایت فقیه به عنوان یک نظام الهی تصریح فرمود و تلاشی وافر و چشم گیر در تحکیم مبانی و مبادی این نظام خدایی کرد، شیخ مفید بود به طوری که این اعتقاد مقدس و محبت آفرین، وی را مبعوض ترین فقهای شیعه نزد عالمان دیگر مذاهب قرار داد، شیخ عظیم الشان بر این باور بود که «ولایت یک نظام حکومتی است و از فقیه به عنوان حاکم اسلامی و یا نایب حاکم اسلامی تعبیر شده است. این مذهب به وراثت از امام معصوم علیه السلام به فقها انتقال یافته است، زیرا روایت «العلماء ورثة الانبياء» و اخبار صحیحی در دست ماست که این امور به فقها واگذار شده است»^(۹).

ویژگی های اخلاقی و عرفانی

فروتنی فراوان داشت به طوری که نوشته اند در مجلس شاگردش «سید مرتضی» حاضر می شد و با این که سید می خواست استاد خود را به جای خویش بنشانند، ولی استاد نمی پذیرفت و از سید می خواست که درسش را ادامه دهد و از سخنانش لذت می برد و برای این که از مقام علمی او تجلیل کند، با این که خود رهبر شیعیان

بود، همچو شاگرد در محضر او می نشست؛ زیرا معتقد بود انسان باید از نعمت‌ها و امکاناتی که خدای بزرگ برای او فراهم آورده، بیشترین استفاده را بکند^(۱۰).

وی بسیار نماز می خواند و روزه می گرفت و هزاران صدقه می داد. لباس خشن بر تن می کرد. ظاهری لاغراندام، میان قامت و گندمگون داشت^(۱۱). انسان وارسته‌ای بود که سرای دل را به نور تقوا و تهذیب نفس روشن کرده بود. یاد خدا آرام بخش روح و روان او و معارف اهل بیت زینت بخش نهانخانه وجودش گشته بود. عالمان شیعه پیرامون حالت روحی و عرفانی و شیوه اخلاقی این دانشمند، سخنان بسیاری گفته و جملات زیادی نوشته‌اند. برترین امتیاز و بالاترین دلیل بر کمال فراوان شیخ و رسیدن وی به قله تکامل و تهذیب نفس، نامه‌ها و توقیعاتی است که این عالم ربانی شایستگی دریافت آنها را پیدا کرد. نامه‌هایی که به افتخار وی از طرف قائم آل محمد صلی الله علیه و آله حضرت مهدی علیه السلام نگاشته شده است^(۱۲).

مقام علمی و عملی

شیخ مفید از این نعمت الهی برخوردار بوده و دارای خصوصیتی بارز بود که او را از سایر علما جدا کرده و دوست و دشمن به عظمت وی اعتراف کرده‌اند و محبوب دل دانشمندان می‌باشد و پس از گذشت بیش از هزار سال از ولادتش می‌بینیم که نام مبارکش بر سر زبانها و لابلای کتابها همچنان زنده و جاوید مانده است.

نقش شیخ مفید در ترویج مکتب تشیع

شیخ مفید در دوره اقتدار آل بویه که شیعیان از آزادی و احترام بیشتری برخوردار گردیده بودند، می‌زیست. شیخ مفید شیعیان را از پراکندگی نجات داد و اوضاع اسف‌بار آنان را سامان بخشید تا آنجا که به اوج عزت رسیدند. وی از مقام و منزلت بسیار برخوردار بود؛ به طوری که عضدالدوله به هنگام بیماری شیخ به دیدارش رفت و از او عیادت کرد.

شفاعت شیخ مفید در حق دیگران پذیرفته می‌شد و رهنمودهایش مورد قبول قرار می‌گرفتند. در عصر طلایی آل بویه و با حمایت آنان از شیعه، تشیع بار دیگر برای حضور در میدان منازعات فکری فرصت یافت و در این کارزار سخت به دفاع از حقانیت خویش برخاست. این دانشمند بزرگ شیعی که متکلمی قدرتمند و فقیهی زمان شناس بود، به شایستگی تمام در سنگر دفاع از حریم تشیع ظاهر شد و بار دیگر حقانیت این مکتب را با منطقی استوار و روشی مستدل و متین به اثبات رساند. به یقین تمام متکلمان و فقهای عظام شیعه پس از وی، به نحوی

تحت تأثیر علمی و دوستدار وی بودند. او که به «ابن المعلم» نیز شهرت یافت، مورد احترام و تجلیل کامل موافقان و مخالفان بود.

گویند کتابی از مخالفین منتشر نمی شد، مگر آن که مرحوم شیخ مفید آن را به دست می آورد تا به شبهات آن پاسخ گوید. همچنین در خانه شیخ مفید مجالس بحث و مباحثه و مناظره برپا می شد و علمای مذاهب مختلف از جمله معتزله، اشاعره، زیدیه و اسماعیلیه و دیگران شرکت می کردند و او به شبهات آنان پاسخ های درخور و قانع کننده می داد که نمونه هایی از آنها در کتاب «الفصول المختاره» وجود دارند.

مناظرات شیخ مفید با فرقه ها و نحله های فکری گوناگون و توان علمی و بیان سحرآمیز و نافذ او در مجامع علمی، او را در گستره پهناوری از عالم اسلام پر آوازه ساخت و منزل او به جایگاهی همیشگی برای بحث و مناظرات علمی با فرق گوناگون تبدیل شد.

متأسفانه در عصر زعامت مرحوم شیخ مفید، با وفات عضدالدوله دیلمی، بار دیگر طوفان دشمنی علیه شیعه برخاست. شیخ مفید در زمان وفات عضدالدوله ۳۴ ساله بود. دوران آزادی شیخ و شیعیان چندان نپائید و به زودی دوران دستگیری و تبعید آنها آغاز شد. ابن اثیر از آن دوران این گونه یاد می کند: «در سال ۴۰۹ه.ق، سلطان الدوله، پسر بهاءالدوله، ابن سهلان را به حکومت بغداد منصوب کرد. چون او وارد بغداد شد، ابوعبدالله بن نعمان، فقیه شیعه را تبعید کرد. در این زمان، آشوب های مذهبی، فتنه انگیزی عیاران، سخن سرایی قصه خوانان، خطابه های واعظان بی سواد و آشوب طلبی سیاست پیشگان، آتش فتنه را شعله ورتر گردانید»

شیخ مفید با حضور آگاهانه و شناخت صحیحی که از وضعیت زمانه خویش دریافته بود، با استفاده از قدرت عقل و استدلال به جدالی سخت (و البته همواره موفق) با سطحی نگران و مروّجان اعتقادات مقلدانه پرداخت و شیوه خود را در تمام صحنه های علمی، اعم از کلام و فقه و تفسیر و حدیث وارد ساخت. او پس از شرکت در مجامع عمومی بغداد، راه و روش استدلال را فراگرفت و تسلط کاملی بر مسائل اصولی و کلامی پیدا کرد. سپس دست به کار تهذیب فقه شیعه شد و سبک تازه ای را که در واقع مکمل سبک سابق او بود، در پیش گرفت و طریقه استنباط و استخراج احکام را از روی ادله شرعیه به شاگردان خویش آموخت.

شیخ مفید به اعتراف شاگرد پرآوازه اش شیخ طوسی از نظر علم و اخلاق بر همگان برتری داشت و در فقه و کلام همتا نداشت و تألیفات او به بیش از دویست اثر می رسد. او در بغداد جایگاهی ویژه داشت و بعد از

درگذشت بسیاری از بزرگان قم از جمله شیخ صدوق (ت ۳۸۰ ه.ق) و انتقال مرکز تشیع از قم به بغداد، در سند مرجعیت تمام شیعه قرار گرفت و از هیچ تلاشی برای ترویج و تثبیت مکتب تشیع دریغ نورزید.

او به شایستگی دریافت که دفاع از تشیع بدون بهره‌وری از تعقل و استدلال منطقی، هم در کارزار برخورد با اندیشه‌ها و نحله‌های فکری و هم در مقام فهم درست از احکام الهی غیرممکن و ناصواب است. کتاب «مقابس الانوار فی الرد علی اهل الاخبار» و نگاشتن چندین رساله در ردّ اخباری‌گری و انتقادات تند او از استادش (شیخ صدوق)، بیکباره جوّ فکری حاکم را در هم ریخت.

این دانشمند فرزانه در راه خدمتگزاری به ساحت قدس حضرت صاحب الامر(ع) و آبای گرامیش سر از پا نمی‌شناخت. وی به دلیل پاسداشت این خدمات به توقیعات (۲۷) شریف از آن ناحیه مقدسه مفتخر شد. حضرت مهدی (عج) در آن توقیعات، شیخ مفید را با شایسته‌ترین عبارات می‌ستایند. بر این اساس، او نخستین عالم شیعی است که در آغاز غیبت کبری به صورت مکتوب مخاطب امام زمان (عج) قرار گرفت.

نقش شیخ مفید در گسترش علوم اسلامی

از آن‌جاکه شیخ مفید یکی از تأثیرگذارترین دانشمندان امامیه، در طول تاریخ اندیشه اسلام و شیعه است، بررسی نقش او در بخشی از این مقاله دشوار می‌نماید. آثار پرشمار شیخ مفید در علوم مختلف اسلامی که شیخ طوسی آنها را نزدیک به ۲۰۰ اثر کوچک و بزرگ گزارش می‌کند، هم‌چنین نظریه‌پردازی‌های وی در حوزه فقه و کلام و دیگر علوم اسلامی، تربیت شاگردان و ... همگی نشان از این نقش‌آفرینی شگرف دارد که خود پژوهشی مستقل و اثری تفصیلی می‌طلبد. در یک‌جمله اگر بخواهیم این نقش را بیان کنیم باید به‌گفتار علامه حلی در مورد شیخ مفید که می‌گوید: «من تأخر عنه استفاد منه» تمسک جویم. در این بخش، با توجه به عناوین و محتوای آثار شیخ مفید، گزارش‌های تاریخی از زندگی وی و قضاوت رجالیان و تراجم‌نگاران درباره وی به اختصار به نقش شیخ مفید در گسترش علوم اسلامی در محورهای زیر اشاره می‌کنیم.

یکم. تبیین هویت مستقل کلام امامیه و تحدید مرزهای آن با دیگر مکاتب کلامی

دوم. تبیین هویت مستقل فقه امامیه و تحدید مرزهای آن با فقه عامه

سوم. تألیف آثار در علوم مختلف اسلامی

غروب غم انگیز

شیخ مفید پس از این که ۷۶ یا ۷۸ سال عمر شریف خود را در راه خدمتگزاری به اهل بیت علیهم السلام و خاندان پاک پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله گذراند، در شب جمعه سوم ماه مبارک رمضان سال ۴۱۳ هـ ق در شهر بغداد از دنیا رفت. جنازه او را به محله «اشنان» آوردند و در میدان وسیعی نهاده و متجاوز از هشتاد هزار نفر سوگوار اشک اندوه ریخته و عاشورایی دیگر در ماه صیام برپا کردند.

ده ها هزار نفر به همراه «سید مرتضی» بر پیکر این انسان وارسته نماز گزارند که حدود ۵۰ سال چون مشعلی تابناک، بخش گسترده ای از جهان اسلام را با دانش و معرفت خود روشن ساخته و در کرانه دجله بغداد، دجله ای دیگر از علم و معرفت به راه انداخت (۱۶).

مورخین می نویسند پس از ادای نماز، او را در خانه خود در محلی سپرده و پس از چندی جنازه اش را به قبرستان قریش منتقل کردند و در پایین پای حضرت جواد علیه السلام کنار قبر استادش «جعفر بن محمد بن قولویه» به خاک سپردند.

اما شخصیت سترگ او که پنهان کردنی و از یاد رفتنی نبود، پیوسته در برابر چشم زمان باقی ماند و هرگز از یاد نرفت و در روند شکوفایی فقه و کلام و مذهب اهل بیت نقش برجسته خود را ایفا کرد (۱۷). وهم اکنون مزار شریفش در رواق مطهر کاظمین در قسمت جنوبی، دارای ضریح و صندوقی است و زیارتگاه شیعیان است. و امروز پس از قرنهای متمادی در معرکه آراء، کلام او خورشید مناظرات و آفتاب گفتگوهاست و در هنگامه دانش و فرهنگ، نام او همراه با عظمت و قداست برده می شود و در محافل علمی از نظرات و سخنان حکیمانه اش بهره می برند.

نتیجه گیری

مدرسه بغداد با حضور متکلمان نوبختی و دیگر متکلمان کم‌تر شناخته شده امامی در عصر غیبت صغرا و با ریاست شیخ مفید، سیدمرتضی و شیخ طوسی در قرن چهارم و پنجم، چنان جایگاهی در علوم اسلامی به‌ویژه کلام و فقه داشت که در سده‌های بعد همه جهان تشیع و علوم اسلامی را تحت تأثیر خود قرار داد. اگرچه در گزارش شخصیت متکلمان امامی بغداد به اجمال نقش هریک از آنان در گسترش علوم اسلامی گزارش شده؛ اما جدا از

نقش فردی متکلمان امامی در گسترش علوم، در نگاهی کلی، فعالیت‌های علمی و فرهنگی این مدرسه کلامی در نشر و گسترش علوم اسلامی به‌ویژه علم کلام و فقه، در ده‌محور ذیل قابل ارزیابی است:

۱. ایجاد مدرسه‌ای علمی با نظام روشی جدید؛ این مسئله دست‌کم در حوزه علم کلام و علم فقه اتفاق افتاد. متکلمان امامی بغداد با تألیف آثار فراوان در حوزه کلام و فقه و اصول فقه ضمن ترسیم روشی نو برای این دو علم، آراء و اندیشه‌هایی در این علوم ارائه کردند که بسیاری از آنها در تاریخ اندیشه امامیه تأثیرگذار و ماندگار شد.

۲. تألیف آثار و متون علمی تأثیرگذار؛ متکلمان امامی بغداد در موضوعات و علوم مختلف اسلامی، صدها اثر نگاشتند که متأسفانه بسیاری از آنها در اختیار نیست. با این وجود، همین آثار باقی‌مانده و عناوین آثار از بین‌رفته به‌خوبی نشان‌دهنده عظمت و تأثیرگذاری این مدرسه در تاریخ اندیشه و علم است. آثاری که افزون‌بر علم کلام در علوم مانند فقه، اصول فقه، تاریخ، تفسیر، مقالات‌نگاری، نجوم، نقد فلسفه و منطق یونانی، ادبیات، حدیث و رجال نگاشته شده و همواره عالمان نسل‌های بعد به آن مراجعه کرده‌اند.

۳. تربیت شاگردان؛ خوش‌بختانه نام بسیاری از دانش‌آموختگان مدرسه کلامی بغداد اکنون در اختیار است. این دانشجویان از سراسر جهان اسلام به بغداد شتافته و از خرمن عالمان این مدرسه بهره علمی بردند و در نهایت بسیاری از آنان در بازگشت به موطن خود، میراث علمی این مدرسه را منتشر کردند.

۴. مکاتبات علمی با دانشمندان و پرسش‌گران دیگر مناطق جهان اسلام، همواره یکی از راه‌های انتقال علوم و گسترش آن، تعامل با مراکز علمی بیرونی است. شواهد بسیار نشان می‌دهد متکلمان امامی بغداد در این رویکرد، رساله‌ها و نگاشته‌های فراوانی تألیف و ارسال کرده‌اند که برخی از آنها در اختیار است.

۵. ایجاد کتابخانه‌ها و مراکز علمی؛ خانه بسیاری از متکلمان امامی بغداد مانند مدارس علمی، محل حضور عالمان و دانشمندان بوده و آنان دارالعلم‌هایی بناکردند که در آن به تربیت شاگردان و پاسخ‌گویی به پرسش‌های علمی مشغول بودند.

۶. مراد و مناظره با مخالفان؛ متکلمان بغدادی مناظرات بسیاری به‌صورت مکتوب یا شفاهی با عالمان رقیب از جمله معتزله داشتند که در فضای آزاداندیشی نسبی فرق و مذاهب در سایه حکومت آل‌بویه سامان یافت. بی‌گمان گسترش علوم در سایه این مرادوات و مناظرات علمی شکل می‌گیرد.

۷. تثبیت جامعه اعتقادی تشیع؛ در سایه حمایت‌های سیاسی آل‌بویه، متکلمان امامی توانستند در عصر غیبت جامعه شیعه را از تشتت‌های مذهبی و فرقه‌ای نجات دهند. در دوره‌ای که نام آن را دوران حیرت نهاده‌اند و انتظار می‌رفت با غیبت امام معصوم (علیه السلام) جامعه شیعی از هم بپاشد، ما شاهد گسترش تشیع و تثبیت آن هستیم و این مهم تنها در سایه تلاش‌های این عالمان امامی امکان‌یافت که با فعالیت‌های علمی خود به‌ویژه در موضوع امامت، علاوه بر پاسخ‌گویی به پرسش‌ها و نیازهای فرهنگی جامعه شیعه، به مقابله با هجوم اندیشه‌های رقیب برآیند.

۸. تثبیت مرجعیت عالمان در تشیع؛ فروغ علمی و اخلاقی این متکلمان که نوابغ دوران بودند موجب شد که با ارشادات امام غائب، عالمان به‌عنوان مرجع فرهنگی و سیاسی شیعیان تثبیت گردند.

۹. مقابله با اندیشه‌های انحرافی و فرق درون‌شیعی؛ با وجود سیطره سیاسی و مذهبی رقبای درونی شیعه مانند زیدیه و اسماعیلیه در این دوران و همچنین فعالیت غالیان و مدعیان مهدویت و نیابت، با راهبری این عالمان، جامعه امامیه تا حدی از هجوم این اندیشه‌های مسموم در امان ماند.

۱۰. تعامل با حاکمیت سیاسی؛ بی‌گمان حمایت، تقابل و یا تعامل حاکمیت سیاسی در فروغ یا غروب علوم و دانش تأثیرگذار است. متکلمان امامی بغداد در این راستا با تدبیر و دوراندیشی تلاش داشتند خود را از تقابل سیاسی با حاکمیت دور نگاه‌دارند و تا جای ممکن علم و عالمان را در حاکمیت به‌خدمت گیرند و علاوه بر حفظ جامعه امامیه بسترهای لازم برای گسترش علوم و معارف شیعی را پدید آورند.

فهرست منابع

کتاب‌ها:

- ۱- آل یاسین، شیخ محمد حسن، تاریخ حرم کاظمین، ترجمه غلامرضا اکبری، مشهد: کنگره جهانی امام رضا(ع)، ۱۳۷۱ش
- ۲- ابن اثیر، علی بن محمد، الکامل فی التاریخ، تحقیق ابوالفداء عبدالله القاضی، بیروت: دارالکتب العلمیه، بی تا
- ۳- ابن تغری بردی الاتابکی، جمال الدین ابی الحسن یوسف، النجوم الزاهره، مصر: دار الکتب، بی تا
- ۴- ابن جوزی، المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم، تحقیق عبدالقادر عطاء و مصطفی عبدالقادر عطا، چاپ دوم، لبنان: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ق

- ۵- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، تهذیب التهذیب، بی جا: دارالفکر، ۱۴۰۴ ق
- ۶- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد، تاریخ ابن خلدون، تحقیق سهیل زکار، بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۸ ق
- ۷- ابن شهر آشوب، محمد بن نعمان، معالم العلماء، قم: بی نا، بی تا
- ۸- حموی، یاقوت، معجم البلدان، بیروت: داراحیاء التراث العربی، بی تا
- ۹- خالقی، علی، اندیشه سیاسی شیخ مفید و ابوالصلاح ایوبی، قم: موسسه بوستان کتاب، ۱۳۸۸ ش
- ۱۰- دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، جلد ۵، تهران: انتشارات و چاپ دانشگاه، ۱۳۷۷ ش
- ۱۱- ذهبی، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام، تحقیق عمر عبدالسلام تدمر، چاپ دوم، بیروت: دارالکتب العربی، بی تا
- ۱۲- سیر اعلام النبلاء، تحقیق علی محمد بجاوی، بیروت: دارالرساله، ۱۴۱۳ ق ،
- ۱۳- سجستانی، عبدالله بن سلیمان، صوان الحکمه و ثلاث رسائل، تحقیق عبدالرحمن بدوی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۹۷۴ م
- ۱۴- شیخ مفید، احکام النساء (الف)، تحقیق شیخ مهدی نجف، بی جا: مطبع مهر ناشر الموتر العالمی لالفیه الشیخ المفید، بی تا
- ۱۵- الاختصاص (ب)، تحقیق علی اکبر غفاری و جماعه المدرسین فی الحوزه العلمیه، بی جا، بی تا
- ۱۶- الارشاد فی معرفه الله حجج الله علی العباد (پ)، بی جا: دارالمفید، بی تا
- ۱۷- هرنندی، محمد جعفر، فقها و حکومت: پژوهشی در تاریخ فقه سیاسی شیعه، بی جا، انتشارات روزنه، بی تا

مقالات

- ۱- تقوی سنگدهی، لیلا و امانی چاکلی، بهرام، «بررسی تعامل فکری و سیاسی شیخ مفید با حاکمان آل بویه»، فصلنامه علمی پژوهشی پژوهشنامه تاریخ، شماره ۲۷، تابستان ۱۳۹۱، ص ۱-۲۶.
- ۲- قهرمان فرد، بهاءالدین و دیگران، «بررسی تعامل با سلطان جور در اندیشه شیخ مفید»، فصلنامه علمی پژوهشی کاوشی نو در فقه، شماره ۸۰، تابستان ۱۳۹۳، ص ۱۰۳-۱۲۰.

۳- یعقوبی، ابوالقاسم، «نگاهی به تالیفات و آثار مهم شیخ مفید»، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، مجله حوزه
(دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)، شماره ۵۴، ۱۳۷۱ ش، ص ۲۹۸ - ۳۰۱

دو فصلنامه تخصصی نور المصطفی_ شماره ۱۷- پاییز و زمستان ۱۴۰۲

نقش شیخ مفید در توسعه فرهنگ و تمدن

دو فصلنامه تخصصی نور المصطفی_ شماره ۱۷- پاییز و زمستان ۱۴۰۲

نقش شیخ مفید در توسعه فرهنگ و تمدن